

УДК 94(4):327

**СУЧАСНІ ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ
У СФЕРІ РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ****MODERN INNOVATIVE APPROACHES
IN THE SPHERE OF HISTORICAL AND
CULTURAL HERITAGE****Гнідик І. І.,**

кандидат історичних наук, асистент
кафедри історії, музеєзнавства і культурної
спадщини, Національний університет «Львівська
політехніка» (Львів, Україна), e-mail: iryna.univer@
gmail.com, ORCID: 0000-0001-7560-3365

Стасюк І. М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії, музеєзнавства і культурної спадщини,
Національний університет «Львівська
політехніка» (Львів, Україна), e-mail:
ergo777@ukr.net, ORCID:
0000-0002-4003-3670

Hnidyk I. I.,

*Candidate of Historical Sciences, assistant
professor, Department of history, museology
and cultural heritage, National University «Lviv
Polytechnic» (Lviv, Ukraine), e-mail: iryna.univer@
gmail.com, ORCID: 0000-0001-7560-3365*

Stasiuk I. M.,

*Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, Associate Professor, Department of history,
museology and cultural heritage, National University
«Lviv Polytechnic» (Lviv, Ukraine), e-mail:
ergo777@ukr.net, ORCID: 0000-0002-4003-3670*

Проаналізовано актуальні аспекти сучасного розвитку сфери історико-культурної спадщини. Оскільки зазначена тематика активно дискутується як у зарубіжному, так і вітчизняному науковому середовищі, її актуальність доволі швидко зростає. Упродовж 2018 р. особлива увага європейської громадськості з огляду на відзначення Року культурної спадщини в Європі додала цій проблематиці нових вимірів актуальності у сучасних умовах розвитку суспільства.

На основі закордонних досліджень здійснено спробу проаналізувати нові тенденції та інноваційні підходи у сфері культурної спадщини. Оскільки запровадження інновацій, креативне мислення та вміння підбирати та моделювати стратегії розвитку відповідно до актуальних викликів зараз особливо важливі у різних галузях, дослідження цих факторів у сфері історико-культурної спадщини відкриває якісно нові можливості вдосконалення. Зважаючи на те, що культурна спадщина стоїть на перетині багатьох галузей, особливі перспективи росту відкриваються при застосуванні інноваційних міждисциплінарних підходів. Аналіз успішних проєктів у сфері спадщини як у міських світового масштабу, так і локального чи регіонального значення дає фахівцям можливість моделювати успішні стратегії розвитку. Водночас аналіз інтернет-контенту, цифрових проєктів, сайтів, соціальних мереж у сфері історико-культурної спадщини дає можливість відслідковувати сильні і слабкі сторони сучасних тенденцій.

У статті проаналізовано розвиток історико-культурної спадщини на перетині підходів економіки, сталого розвитку суспільства, розвитку міст, IT-технологій, дизайну, комунікаційних стратегій, бізнес-моделей інновацій, стратегій залучення та розвитку аудиторії, дизайн-мислення тощо.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, інноваційні підходи, стратегія, розвиток, проєкти, технології.

The article analyzes the actual aspects of the contemporary development of the sphere of historical and cultural heritage. Since this theme is actively debated both in the foreign and Ukrainian scientific environment, its relevance is growing quite rapidly. During 2018, the European public's special attention was directed to the celebration of the Year of Cultural Heritage in Europe. This factor has added to this theme new dimensions of relevance in the current conditions of society development.

On the basis of foreign researches, an attempt was made to analyze new trends and innovative approaches in the field of cultural heritage. Since the establishment of innovation, creative thinking and the ability to select and model development strategies in accordance with current challenges are now particularly important in various fields, the study of these factors in the field of historical and cultural heritage opens qualitatively new ways of improving. Taking into consideration that cultural heritage is at the crossroads of many fields, special prospects of development open up with the application of innovative interdisciplinary approaches. The analysis of successful projects in the field of heritage, both in places of global scale and local or regional significance, gives the opportunity to specialists to model successful strategies for development. At the same time, the analysis of Internet content, digital projects, sites, social networks in the field of historical and cultural heritage allows to track the strengths and weaknesses of modern trends.

The article analyzes the development of historical and cultural heritage at the intersection of economic approaches, sustainable development of society, urban development, IT-technologies, design, communication strategies, business models of innovation, communication strategies, engagement and development of audience, design thinking, etc.

Keywords: historical and cultural heritage, innovative approaches, strategy, development, projects, technologies.

Тематика історико-культурної спадщини набирає щоразу більшої актуальності у сучасних дослідженнях. Ця проблематика у теперішніх умовах розвитку суспільства є особливо важливою на перетині багатьох галузей – історії, архітектури, мистецтва, туризму, сталого розвитку, економіки, менеджменту, комп'ютерних технологій, музейної справи тощо. Збереження та популяризація культурної спадщини потребує інноваційних підходів, нових практичних рішень та креативної методології.

З огляду на такі обставини для успішного дослідження з практичним значенням необхідно відстежувати закордонні тенденції, успішні проєкти, інноваційні підходи, запозичення з інших галузей. В умовах сучасного економічного та суспільного розвитку саме поєднання міждисциплінарних інноваційних підходів створює передумови для успішної реалізації проєктів у сфері культурної спадщини. Метою цієї статті є дослідити сучасні інноваційні підходи у площині розвитку історико-культурної спадщини, зокрема на основі зарубіжних досліджень та успішних реалізованих проєктів.

У цьому вимірі особливої уваги заслуговують праці таких закордонних дослідників як Р. Гаррісон [8], А.–М. Колавітті [5], І. Ріццо [25; 26], Дж. Де Гроут [7], Д. Лоуенталь [14; 15] тощо. Деякі праці присвячені вузькій проблематиці, інші – мають аналітично-синтетичний характер, ще інші – досліджують конкретні проєкти стосовно місць культурної спадщини – світового чи локального масштабу. Отож, з огляду на зростаючу кількість таких досліджень, важливим завданням є відстеження сучасних тенденцій та інноваційних підходів та аналіз можливості практичної реалізації здобутків у цій галузі у конкретному професійному контексті.

Дослідження спадщини як суспільного, політичного та економічного феномену у рамках відповідного історичного контексту відкриває не лише аспекти минулого, а й показує зв'язки між сучасністю та майбутнім. Таким чином, культурна спадщина заторкує важливі питання сучасного розвитку. Це не пасивний, а активний процес креативного залучення минулого

у сучасність і, відповідно, у проектування майбутнього. Сучасні науковці акцентують на т.зв. діалогічній концепції культурної спадщини, що виражається у дослідженні взаємозв'язків між людьми, об'єктами, місцями, практиками у процесі збереження минулого у сучасності задля майбутнього [8, р. 4–5].

Цього року зазначена тематика набула особливої актуальності з огляду на проголошення 2018 роком європейської культурної спадщини. Відповідно, у багатьох країнах відбувалися різноманітні заходи, конкурси проектів, дискусії з приводу цієї проблематики. Зокрема, 20 березня 2018 р. у м. Брюсселі у рамках Європейського року культурної спадщини відбулася конференція «Інновації та культурна спадщина» (організатори – Генеральна дирекція Європейської комісії з досліджень та інновацій та Генеральний директорат з питань освіти та культури) [37]. Дискусії відбувалися у приміщенні Королівського музею мистецтв та історії, де близько 300 провідних фахівців у сфері політики, науки та музейної справи обговорювали актуальні питання розвитку сфери культурної спадщини та залучення суспільних, технологічних, методичних інновацій [10; 11].

Спадщина поєднує культурні, естетичні, символічні, духовні, історичні та економічні цінності. Зокрема, останнім часом щоразу більше зростає значення економічних факторів у розробці, розвитку та аналізі стратегій культурної спадщини. Особливо актуальними постають сучасні підходи т.зв. креативної та культурної економіки. У цьому аспекті важливу роль відіграють також громадськість, приватний сектор, організації тощо [25, р. 4].

Окремі дослідники надають особливу увагу значенню сучасних підходів менеджменту та маркетингу, інформаційних комунікаційних технологій, туристичного розвитку у сфері культурної спадщини. У цьому вимірі популярності набирають т.зв. кейс-дослідження (case study). В їхню основу покладено аналітичний та синтетичний розгляд певної проблематики у конкретному місці (місті, області, музеї тощо). Такі дослідження надають широкі можливості обміну досвідом та залучення нових підходів та практик. До прикладу, можна аналізувати розвиток інноваційних підходів на основі популярних та маловідомих місць і пам'яток культурної спадщини [див: 17].

Одним з пріоритетних напрямків сучасних досліджень та дискусій є роль історико-культурної спадщини у процесі сталого розвитку суспільства. Ця тематика набуває щоразу більшої актуальності та відкриває широкий простір для залучення міждисциплінарних підходів та інновацій. Однак, у цій площині є потреба досліджень з практичними результатами, з врахуванням конкретного контексту та розробкою стратегічних планів. Зокрема, у контексті розвитку міст, історико-культурна спадщина надає великий потенціал для їхньої економічної, суспільної, туристичної, культурної продуктивності [21]. Водночас, паралельно з цими процесами наростає гостра необхідність

застосування інноваційних практик збереження та відновлення пам'яток історико-культурної спадщини [1, р. 8], що у свою чергу потребує найновіших практичних підходів різних наукових дисциплін. Відповідно, у науковій літературі можна знайти багато досліджень про роль культурної спадщини та інноваційних проектів у цій галузі на прикладі конкретних міст (зокрема їхніх історичних центрів) і пам'яток з детальним аналізом контексту та специфіки [31].

У цьому вимірі важливо враховувати взаємозв'язок між історико-культурною спадщиною, ландшафтами та міським і регіональним розвитком. Насправді, культурна спадщина відіграє важливу роль у розвитку міст, що породжує нову методологію для розробки планування їхнього вдосконалення та підбору стратегії поєднання сучасності та популяризації надбань минулого у конкретному місці, щоб поєднати історичні аспекти певного міста з його сучасним обличчям [5].

Важливим питанням у розвитку та збереження сфери культурної спадщини є застосування сучасних цифрових та комп'ютерних технологій (т.зв. діджиталізація) [30]. Використання таких технологій дає змогу креативним способом представити цінність історико-культурної спадщини у глобалізованому світі. У цій сфері переплітається робота не лише науковців, дослідників, а й програмістів та дизайнерів [34, р. 1]. Насправді, розробка сайту проекту культурної спадщини, інтерфейсу, підбір зображень, інтерактивних мап є важливим інструментарієм популяризації спадщини та засобом для залучення ширшої аудиторії. Зрештою, для розробки експозицій та інтерактивних виставок щоразу частіше застосовують ІТ-технології [18, р. 598–607]. Ця площина відкриває широке поле для поєднання міждисциплінарних методологічних підходів та інновацій, зокрема 3D реконструкції та моделювання, використання мультимедійного контенту для створення інтерактивного простору у закладах культури та спадщини [12, р. 1–5]. Зокрема, об'єктом дослідження може стати роль пошукових інформаційних систем [2], наповнення інтернет-простору, розвиток сайтів тощо.

Інноваційні технології щоразу більше поширюються у діяльності музеїв. Актуальним напрямком стало створення віртуальних музеїв, нових форматів експозицій та розвиток т.зв. цифрової історико-культурної спадщини [20; 6]. Відстежування нових трендів та практик застосування сучасних технологій у зарубіжних музеях дає перспективні можливості для інноваційного розвитку музейної справи.

Нові перспективи розвитку у сфері культурної спадщини відкриваються у площині імплементації бізнес-моделей інновацій. На сучасному етапі експерименти у сфері розвитку спадщини відбуваються доволі інтенсивно на різних рівнях. Однак, більшість цих ініціатив залишаються короткотерміновими проектами для тестування концепцій дуже широкого спектру діяльності. Для досягнення конкретних результатів необхідно організувати процес прийняття рішень відповідно

до потреб і запитів цільової аудиторії. Не менш важливо обрати правильну до конкретних умов і завдань концепцію та стратегію діяльності. Розробка бізнес-моделі для підбору стратегії передбачає кілька рівнів. Процес розпочинається з визначення місії та стратегічної візії, на її основі вибудовується стратегія, потім – бізнес-модель і врешті – плани реалізації. Водночас дуже важливо враховувати зовнішні чинники та обставини, які мають опосередкований вплив на ту чи іншу сферу чи організацію [4, р. 14–15].

У цьому контексті необхідно приділяти значну увагу розробці стратегії ширшого залучення та розвитку аудиторії. Для успішного розвитку важливо відповідати потребам існуючої та потенційної аудиторії, підтримувати постійний контакт та розробляти т.зв. комунікаційну стратегію. Для кожної культурної установи важливо розробити свій план розвитку аудиторії. Зарубіжна література подає приклад такого плану, що складається з 4 стадій: 1) діагностика (дослідження та вивчення своєї аудиторії, яка вже є); 2) планування стратегічного плану залучення та зацікавлення ширшої аудиторії; 3) здійснення та реалізація – робота з цільовими групами чи індивідуально, підбір креативних технік та інноваційних підходів; 4) оцінка ефективності стратегії (чи досягнуто очікуваних результатів, чи все зроблено добре, критерії оцінювання тощо) [27, р. 10–12].

Розвиток культурної спадщини потребує мультидисциплінарного підходу – спільних зусиль з точки зору історії, реставрації, будівництва, архітектури, літератури, археології тощо [3]. У цьому контексті фахівцям може допомогти методологія дизайн-мислення (design thinking). Цю методику успішно використовують провідні закордонні бізнес-школи, університети у процесі навчання студентів з метою навчити думати креативно та інноваційно. Підхід дозволяє проаналізувати сильні і слабкі сторони, побачити нерозкритий потенціал, підібрати гнучку стратегію, комбінуючи різні елементи, стилі та методики. Може скластися хибне враження, що дизайн-мислення може бути придатне лише для дизайнерів, однак, насправді, цей підхід універсальний для багатьох професій і допомагає досягнути інноваційних результатів. Суть полягає у «дизайнерському» підході до конкретної складної проблематики та вмінні комбінувати, змінювати, поєднувати, залучати нові методики та комплексну аналітику, що дозволяє побачити нові перспективи розвитку та розробити концептуально нові рішення та стратегії. Оскільки у справі розвитку культурної спадщини важливо об'єднати та перетнути різнопланові аспекти (будівництво, територія, історія, зв'язок, сервіс, інформаційні технології, використання і збереження), дизайнерський підхід дозволяє фахівцям більш перспективно реалізовувати величезний потенціал історико-культурної спадщини [3].

Внесок дизайнерського підходу в контекст культурної спадщини полягає у визначенні та

формуванні стратегії, інструментів та методології з метою посилення ролі та популяризації спадщини на різних рівнях (ландшафти, міста, будівлі, пам'ятки, нематеріальна спадщина, а саме традиції, ремесла, тощо) [16]. Таким чином, методологічні підходи дизайну та культурної спадщини можуть вигідно переплітатися на основі міждисциплінарних засад, надаючи фахівцям з різних галузей можливості створювати нові інноваційні концепції, стратегії та практичні рішення [3].

Одним з найяскравіших прикладів значення та популяризації історико-культурної спадщини, що водночас потребує міждисциплінарних інноваційних підходів є м. Венеція. Місто та венеційська лагуна внесені до списку світової спадщини ЮНЕСКО з огляду на унікальні культурні, історичні, археологічні, архітектурні, мистецькі виміри спадщини, інтегровані у конкретному середовищі, що поєднує і природню (ландшафти) і історико-культурну складову. Венеціанська лагуна є актуальним прикладом взаємозв'язку між діяльністю людини і природною динамікою у місці, де є велика концентрація історичних та культурних пам'яток, що ілюструє еволюцію людського суспільства у часі під впливом фізичних, суспільних, економічних і культурних чинників та можливостей навколишнього середовища [32, р. XIII].

На прикладі Венеції можна простежувати цікаві проекти у сфері історико-культурної спадщини. Зокрема, план управління «Il Piano di Gestione» (2012–2018 рр.) є інструментом, що на основі ідентифікації і розпізнавання стану збереження культурної та природної спадщини формує процес дій і керівних принципів з метою її захисту та збереження для майбутніх поколінь у контексті збалансованого та гармонійного економічного та соціального розвитку [9]. План представлений на сайті «Venezia e la sua Laguna Patrimonio Mondiale UNESCO» («Венеція та її лагуна – світова спадщина ЮНЕСКО») з інтерактивною мапою та детальними поясненнями та описами [35].

Оскільки комісія ЮНЕСКО періодично розглядає нові заявки стосовно поповнення списку світової спадщини, на основі таких запитів можна відстежити цікаві тенденції динаміки розвитку та популяризації різних видів спадщини. У випадку Венеції – це подання заявки у ЮНЕСКО у жовтні 2010 р. з проханням включити у список світової спадщини венеційські гондоли. Таке рішення зумовлено побоюваннями Асоціації гондольєрів Венеції стосовно проектів у м. Бріндізі з випуску несправжніх гондол з пластмаси та інших матеріалів, що суперечить історичній традиції. Також тривають дискусії стосовно подання заявки на включення венеційського карнавалу до списку нематеріальної спадщини [36]. Схожі запити стосуються муранського скла та буранських кружев як зразків нематеріальної спадщини [22].

Це одним цікавим проектом та прикладом інклюзії та турботи про людей з особливими потребами є запуск автоматичного ліфту-підйомника, що дає змогу людям, які користуються

інвалідним візком, мати доступ до венеційської гондоли. Перший прототип проекту «Gondolas4all» [28] був зреалізований на станції на площі Пьяццале Рома [33].

На окрему увагу заслуговує проект «Slowfood–Central Europe», метою якого є збереження та популяризація традиційної гастрономічної спадщини. У 2018 р. такі міста як Венеція, Краків, Брно, Дубровник та Кечкемет були обрані для участі у проекті Європейської комісії для актуалізації потенціалу гастрономічної спадщини як важливого фактору стимулювання розвитку конкретної території. На початковому етапі проекту кожне місто має завдання випробувати інноваційні рішення для промоції гастрономічної спадщини у громадському просторі через започаткування п'яти пілотних проектів – конкретних заходів задля презентації специфічних характеристик місцевої гастрономії, її коріння та культурної спадщини [13].

Таким чином, через традиційну кухню, місцеві унікальні продукти та кулінарні традиції відкриваються нові виміри культурної спадщини. Водночас, важливим завданням постає відкриття маловідомих аспектів спадщини, які зазвичай невідомі туристам, але можуть в оригінальний спосіб презентувати цікаві особливості локального контексту. У випадку Венеції, крім визначення типових традиційних продуктів, особлива увага націлена на популяризацію кулінарної спадщини островів Сант'Еразмо та Пеллестріна у венеційській лагуні [23].

Прикладом залучення інноваційних рішень на основі міждисциплінарних підходів є проект «Мойсей» (акронім від назви «експериментальний електромеханічний модуль» (італійською «MOSE» – «Modulo Sperimentale Elettromeccanico») [29]. Метою проекту є захист венеційської лагуни від затоплення Адріатичним морем через встановлення 78 мобільних воріт–протиपाководкових бар'єрів. Робота над проектом розпочалася у 2003 р. із залученням фахівців з різних наукових галузей [19].

Таким чином, у сфері розвитку історико–культурної спадщини простежуються активні інноваційні тенденції. Запровадження якісних інноваційних рішень у сучасних умовах нерозривно пов'язане з успішним розвитком у всіх сферах життя суспільства. Відповідно, для фахівців та дослідників історико–культурної спадщини постає важливе завдання відслідковувати якісно нові тенденції, що сприяють інноваційності та розробляти стратегічні плани їхньої реалізації у конкретному контексті. Зарубіжні дослідники подають у своїх працях цікаві приклади запровадження інноваційних підходів як на основі всевітньовідомих, так і малознаних локальних чи регіональних пам'яток. Така стратегія забезпечує якісно нову презентацію історико–культурної спадщини у громадському та туристичному просторі, допомагає залучати нову аудиторію та репрезентувати тематику минулого з допомогою сучасних технологій. Також критичний аналіз інформаційних обсягів інтернет–простору,

сайтів проектів чи окремих пам'яток може стати актуальним джерелом для відслідковування сучасних тенденцій.

Список використаних джерел

1. Barthel–Bouchier, Diane, 2012. 'Cultural Heritage and the Challenge of Sustainability', Left Coast Press, 235 p.
2. Bonacini, Elisa. 'Communication and enhancement of Italian cultural heritage by Google', *Palabra Clave (La Plata)*, abril 2013, vol.2, n°2, p.49–63.
3. Brenna, Luigi; Lupo, Eleonora; Seassaro, Alberto; Trocchianesi, Raffaella. The Italian Design Research and Practice in Cultural Heritage Exploitation. //https://designview.files.wordpress.com/2009/10/the-italian-design-research-and-practice-in-cultural-heritage-exploitation.pdf (30.11.2018)
4. 'Business Model Innovation Cultural Heritage', Amsterdam & The Hague The Den Foundation Knowledge Land Ministry Of Education, Culture And Science, 2010, 112 p.
5. Colavitti, Anna Maria, 2018. 'Urban Heritage Management: Planning with History', Springer, 153 p.
6. 'Digital Heritage And Culture: Strategy And Implementation', 2014. 'Wu Steven Wan Pok, Din Herminia Wei–hsin', World Scientific, 364 p.
7. Groot, Jerome, 2016. 'Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture', Routledge, 316 p.
8. Harrison, Rodney, 2013. 'Heritage: Critical Approaches', Routledge, 268 p.
9. 'Il Piano di Gestione 2012–2018'. Available at: http://www.veniceandlagoon.net/web/piano_di_gestione/ (30.11.2018)
10. 'Innovation & Cultural Heritage 20 March 2018, Royal Museum of Arts and History', Brussels Conference Report. Available at: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b1a053fd-4ceb-11e8-be1d-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-70689249> (30.11.2018)
11. 'Innovation & Cultural Heritage. High–level Horizon 2020 conference of The European Year of Cultural Heritage Research and Innovation', Programme Tuesday 20 March 2018. Brussels Royal Museum Of Arts And History. Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/conferences/innovation_and_cultural_heritage_conference_2018_-_agenda.pdf (30.11.2018)
12. Ioannides, Marinos; Quak, Ewald, 2014. '3D Research Challenges in Cultural Heritage: A Roadmap in Digital Heritage Preservation', Springer, 143 p.
13. 'Local Food and Gastronomy Heritage Enhanced Thanks to an EU Project Led by Slow Food'. Available at: <https://www.slowfood.com/press-release/local-food-and-gastronomy-heritage-enhanced-thanks-to-an-eu-project-led-by-slow-food/>
14. Lowenthal, David, 1985. 'The Past is a Foreign Country', Cambridge University Press, 489 p.
15. Lowenthal, David, 1998. 'The Heritage Crusade and the Spoils of History', Cambridge University Press, 338 p.
16. Lupo, Eleonora; Giunta, Elena; Trocchianesi, Raffaella, 2011. 'Design Research and Cultural Heritage: Activating the Value of Cultural Assets as Open–ended Knowledge Systems', *Design Principles And Practices: An International Journal*, Volume 5. Available at: <http://www.Design-Journal.com>, ISSN 1833–1874 (30.11.2018).
17. 'Managing World Heritage Sites', 2006, Edited by Anna Leask, Alan Fyall, Routledge, 294 p.
18. Maye, Laura A.; McDermott, Fiona E.; Ciolfi, Luigina; Avram, Gabriela. Interactive exhibitions design: what can we learn from cultural heritage professionals? NordiCHI '14 Proceedings of the 8th Nordic Conference on Human–Computer Interaction: Fun, Fast, Foundational, p.598–607.
19. 'MOSE Project, Venice, Venetian Lagoon'. Available at: <https://www.water-technology.net/projects/mose-project/>
20. 'Museums in a Digital Age', 2010, Ed. by Ross Parry, Routledge, 478 p.
21. Nocca, Francesca, 2017. 'The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multidimensional Indicators as Decision–Making Tool' Sustainability, 9. Available at: <https://www.mdpi.com/2071-1050/9/10/1882/pdf> (30.11.2018)
22. 'Patrimoni Unesco, Venezia candida gondole e vetro di Murano'. Available at: <http://nuovavenezia.gelocal.it/>

regione/2010/10/12/news/patrimoni-unesco-venezia-candida-gondole-e-vetro-di-murano-1.1342608 (30.11.2018)

23. 'Progetto Slowfood-CE: Venezia scelta tra le cinque città europee per la campagna di valorizzazione del patrimonio culturale e enogastronomico', *Oggi al via la prima giornata di formazione locale*. Available at: <https://live.comune.venezia.it/it/2018/05/progetto-slowfood-ce-venezia-scelta-tra-le-cinque-citt-europee-la-campagna-di-valorizzazione> (30.11.2018)

24. 'Putting Tradition into Practice: Heritage, Place and Design: Proceedings of 5th INTBAU International Annual Event', 2017, *Edited by Giuseppe Amoroso*, Springer, 1559 p.

25. Rizzo, Ilde, Mignosa, Anna, 2013. 'Handbook on the Economics of Cultural Heritage', *Edward Elgar*, 640 p.

26. Rizzo, Ilde, Towse, Ruth, 2002. 'The Economics of Heritage: A Study in the Political Economy of Culture in Sicily', *Edward Elgar Pub.*, 216 p.

27. Ruiz Soria, AC., Molendowska-Ruiz, JE., 2018. 'Cultural Heritage: Innovative Audience Development Best Practices', *Economía Creativa Consultancy*. Available at: <https://culturalheritageaudiencedevelopment.files.wordpress.com/2018/03/cultural-heritage-innovative-audience-development-best-practices-by-economia-creativa-15-march-20184.pdf> (30.11.2018)

28. 'Site of project'. <http://www.gondolas4all.com/>

29. 'Site of project'. <https://www.mosevenezia.eu/mose/>

30. 'Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse', 2007, *Edited by Fiona Cameron, Sarah Kenderdine*, MIT Press, 465 p.

31. 'Theory and Practice in Heritage and Sustainability: Between past and future', 2015, *Edited by Elizabeth Auclair, Graham Fairclough*, Routledge, 218 p.

32. 'Venezia e la sua Laguna Patrimonio Mondiale Unesco. Piano di Gestione 2012-2018'. Available at: http://www.veniceandlagoon.net/web/wp-content/uploads/2014/12/PDG_veneziaelasualaguna_2012-2018.pdf (30.11.2018)

33. 'Venezia per disabili'. Available at: <https://www.venezia-help.com/consigli/venezia-per-disabili/> (30.11.2018)

34. 'Visual Interface Design for Digital Cultural Heritage: A Guide to Rich-prospect Browsing', 2011, *Stan Ruecker, Milena Radzikowska, Stéfan Sinclair*, Ashgate Publishing, Ltd., 197 p.

35. www.veniceandlagoon.net/web/ (30.11.2018)

36. 'Венеція просить занести гондоли до списку Світової спадщини ЮНЕСКО'. // 'Venecija prosyt' zanesty gondoly do spysku Svitovoi' spadshhyny JuNESKO (Venice asks for the gondolas to be listed on the UNESCO World Heritage List). Available at: <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/10/22/729/> (30.11.2018)

37. 'Інновації та культурна спадщина'. // 'Innovacii' ta kul'turna spadshhyna (Innovation and cultural heritage). Available at: <https://creativeeurope.in.ua/posts/node-348> (1.12.2018)

* * *